

Tamara Matović, Ph.D.*

O ZAVEŠTAVANJU U SRPSKOM SREDNJOVEKOVNOM PRAVU**

Apstrakt: Veza između srpskog srednjovekovnog i vizantijskog prava je višestruka i dobro poznata. Izrazi zaveštavanja u vizantijskom pravu, formalnopravno primljene iz rimskog prava, dalje menjani kroz pojedinačne intervencije vizantijskih careva, ali i značajnim delom pravno neregulisani, odnosno oblikovani na nivou običaja, dalje su u kontaktu dve civilizacije vršili uticaj na oblik i prirodu tog pravnog posla među Srbima u srednjem veku. Sličnost pravnih instituta je vidljiva ne samo pri pregledu zakonskih propisa kompiliranih u Zakonopravilu Svetog Save i odredaba uvrštenih u pravne spomenike Dušanovog zakonodavstva već i pri upoređenju diplomatskih formulara različitih dokumenata nastalih u kancelarijama dve srednjovekovne države. Međutim, svest o raskoraku između propisa i pravne prakse, kako u Vizantiji tako i u srednjovekovnoj Srbiji, i izostanak sačuvanih testamenata bude sumnju u aktuelnost propisanih pravnih instituta i otvaraju mogućnost za dalju naučnu analizu tih pitanja.

Ključne reči: testament, posmrtni poklon, srednjovekovno srpsko pravo, vizantijsko pravo,

RIMSKO PRIVATNO PRAVO

Među izvorima srpskog srednjovekovnog prava postoji oskudica u pogledu kupoprodajnih ugovora,¹ ali i zaveštanja. Podaci o testamentarnom nasleđivanju uglavnom se pronalaze u svetosavskom Nomokanonu, u kojem su sistematski preuzete pravne odredbe srednjovizantijskog „Priručnog zakona” (*Procheiros nomos*). Zatim se mogu istaći dve neuobičajene

* Istraživač saradnik Vizantološkog instituta SANU
e-mail: tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs.

** Rad je nastao u okviru projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, ev. broj 177032, pod nazivom „Tradicija, inovacija i identitet u vizantijskom svetu”.

1 Vid. Solovjev, A., 1927, Ugovor o kupovini i prodaji u srednjovekovnoj Srbiji, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 15, str. 431.

nosti. Prva se odnosi na izostanak uređivanja ustanove testamenta u Dušanovom zakoniku, kao i njen tek usputni pomen u izvorima koji prate taj pravni spomenik.² S druge strane, retki sačuvani testamenti napisani ćiriličkim pismom na srpskoj redakciji staroslovenskog jezika potiču upravo iz vremena života i vladavine cara Dušana, dakle, od prve polovine XIV veka pa nadalje.

Iako je nasledno pravo kod Srba bilo među omiljenim istorijskopравnim temama za izučavanje, bilo u sklopu uporednog prikaza naslednopravnih sistema kod Slovena i Južnih Slovena³ bilo *per se*,⁴ retko kada je

- 2 Vid. Marković, B. (ur.), 2007, *Justinijanov zakon. Srednjovekovna vizantijsko-srpska pravna kompilacija*, Beograd, §2, §3 (Atonski rukopis); §2, §3, §4, §5 (rukopis Bordoških). Drugi stariji rukopisi prate strukturu jednog od navedena dva rukopisa. U redakcijama mladih rukopisa, odredbe o testamentu su §2–§5, vid. *Justinijanov zakon*, 30. Skraćena redakcija Sintagme Matije Vlastara (SS), srpskoslovenski prevod poznovizantijske kompilacije crkvenih i svetovnih pravila, drugi je pravni spomenik koji se pronalazi uz Dušanov zakonik. O pravilima koja se tiču testamenta u SS [Novaković, S. (ur.), 1907, *Matije Vlastara Sintagmat*, Beograd] i srodnim ustanovama (K 12) i razlozima izostanka pojedinih članova koji se nalaze u punoj Sintagmi (D 4, K 38, F 1) već postoji ustaljen stav u nauci, prema Solovjev, A., 1928, *Zakonodavstvo Stefana Dušana*, Skoplje, str. 138.
- 3 Uporednopravni pristup je često korišćen u analizi naslednopravnih ustanova. Uporednopravne studije sintetičkog karaktera, a od posebnog značaja, jesu: Bogišić, V., 1867, *Pravni običaj u Slovena*, Zagreb, str. 161–165; Kadlec, K., 1923, *Prvobitno slovensko pravo pre X veka* (preveo i dopunio Taranovski, T.), Zemun, str. 83–84; Solovjev, A., 1939, *Predavanja iz istorije slovenskih prava*, Beograd. Studija Gerasimović, J., 1925, *Staro srpsko pravo*, Beograd, ne sadrži posebno o naslednom pravu; Solovjev, A., *Zakonodavstvo Stefana Dušana*, str. 133 sqq o testamentu u Dušanovom zakonodavstvu; Urošević, L., 1939, *Pravosuđe i pisano pravo u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd, daje pojašnjenje odredaba o testamentu iz Sintagme Matije Vlastara na str. 142–143; Jiriček, K., Radonić, J., 1978, *Istorija Srba II. Kulturna istorija*, Beograd, str. 128 sqq; Taranovski, T., 2002, *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi*, Beograd, str. 512 sqq; Šarkić, S., 1995, *Srednjovekovno srpsko pravo*, Novi Sad, str. 92 sqq. Koristili smo i analize naslednopravnih sistema drugih slovenskih prava: Bobčev, S., 1910, *Istorija na starob'lgarskoto pravo*, Sofija, str. 527 sqq i Nikolić, D., 2000, *Drevnorusko slovensko pravo*, Beograd, str. 178 sqq.
- 4 Vid. Petranović, B., 1873, O pravu nasljedstva kod Srba, *Rad JAZU*, 23, str. 24–42; Milovanović, M., 1883, Nasledno pravo u starom srpskom pravu, *Godišnjica Nikole Čupića*, 5, str. 188–211; Jovanović, A., 1888, Nasledno pravo u starih Srba: prilog čl. 100 i 101 Dušanova zakonika, *Otađbina*, 74, str. 1–33 (preštampano). Noviji radovi su: rad iz domena pravne antropologije prof. Pavkovića N., Običajno-pravne radnje u vezi sa smrću, u: Pavković, N. (ur.), 2014, *Studije i ogledi iz pravne antropologije*, Beograd (= Pavković, N., 1991, Običajno-pravne radnje u vezi sa smrću, *Glasnik Etnografskog instituta*, 40, str. 75–89; izvorno u Pavković, N., Actes à cause de mort chez les slaves du Sud, u: Waelkens L. (ed.), 1993, *Acts à cause de mort – Acts of last will III: Europe médiévale et moderne – Medieval and modern Europe*, Bruxelles); Šarkić, S., Pojam testamenta u rimskom, vizantijskom i srednjovekovnom srpskom pravu, u: Maksimović, Lj., Radošević, N., Radulović, E. (ur.), 2002, *Treća nacionalna*

pristup toj temi obuhvatao i, možda opravdani, osvrt na druge pravne poslove *mortis causa*.⁵ Srpsko srednjovekovno pravo je oblikovano pod znatnim uplivom vizantijskog, u kojem se često pojavljuju različiti tipski ugovori nastali povodom smrti, napisani u subjektivnoj formi. To su najčešće kupoprodajni ugovori i pokloni učinjeni za dušu, tzv. zadužbine ili zadušja.⁶ Grčka dokumenta u kojima se čita o takvim pravnim transakcijama teško je odvojiti od testamenata, koji uglavnom ne sadrže imenovanje univerzalnog naslednika. Druge formalne i diplomatske sličnosti uklapaju se u pravne okvire definisane za vreme cara Justinijana, koji naknadno nisu menjani,⁷ pa takođe sugerišu da na te osobene srednjovekovne pravne ustanove treba gledati kao na zaveštanja. Sličnost srpskih i vizantijskih

konferencija vizantologa, Beograd–Kruševac, str. 85–90 (= Šarkić, S., *The concept of will in Roman, Byzantine and Serbian mediaeval law*, in: Burgmann, L. (ed.), 2005, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 26 – FM 11, Frankfurt am Main, pp. 427–433); Marković, B., *Nasledno pravo u Dušanovom zakoniku i u Zakonu cara Justinijana*, u: Ćirković, S., Čavoški, K. (ur.), 2005, *Zakonik cara Stefana Dušana: Zbornik radova*, Beograd, str. 67–79; Kršljanin, N., 2010, *Izuzimanje (isključivanje) iz nasleđa i pitanje namene Dušanove kodifikacije*, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 58/2, str. 281–301; Stojanović, N., 2014, *O nasleđivanju u Zakonopravilu Svetoga Save*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 48–1, str. 25–45.

- 5 Cf. Ćirković, S., Mihaljčić, R. (ur.), 1999, *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd (dalje: LSSV), „Testament”, (Šarkić, S.); Janković, D., 1956, *Istorija države i prava feudalne Srbije (XII–XV vek)*, Beograd, str. 100–101. Napisane su odvojene studije koje se bave ustanovom poklona u srednjovekovnom srpskom pravu, Šarkić, S., 2006, *Poklon u srednjovekovnom srpskom pravu, Istraživanja*, 17, str. 7–15; Mirković, Z., Đurđević, D., 2011, *Pravila o poklonu u srpskom srednjovekovnom pravu, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 59/2, str. 63–90; a za pitanja poklona za slučaj smrti vid. monografiju Pantić, D., 2015, *Poklon za slučaj smrti*, Beograd, str. 237 sqq.
- 6 Vid. Pavković, N., 2014, str. 299–300. U srpskoj srednjovekovnoj tradiciji takvi darovi se čine „za dušu” i „za spas duše”, istovetno vizantijskim „*hyper tēs psychēs*”, ili „*psychēkēs sōterias*”, vid. Matović, T., 2017, *Zaveštanja u arhivama svetogorskih manastira (XIII–XV vek)*, doktorska disertacija, Beograd, str. 109 sqq. Iz tog pojma izvodi se vizantijski *psihikon* i, analogno njemu, srpska *zadušnina*. Međutim, u par formula pronalazi se sintagma bez analoga u vizantijskoj diplomaciji, „za grob svoj”, vid. Šarkić, S., 2002, str. 89. Treći varijetet viđen je u darovima datim „za pomen” (vid. Šarkić, S., 2002) što takođe pronalazimo u vizantijskim diplomatskim formulama (vid. Matović, T., 2017, str. 111). U latinskoj diplomaciji, s druge strane, pojavljuje se „za dušu” (*pro anima*), „za iskup duše” (*pro redempcione animae*), za isceljenje duše (*pro remedio animae*) „u pobožne svrhe” (*ad pias causas*) i tsl., o tome vid. Ladić, Z., 2012, *Last will: Passport to heaven. Urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies pro remedio animae and ad pias causas*, Zagreb, kao i Ladić, Z., 2000, *Oporučni legati pro anima i ad pias causas u europskoj historiografiji. Usporedba s oporukama dalmatinskih komuna*, *Zbornik odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 17, str. 17–29.
- 7 U literaturi je uobičajen stav, sa podlogom na C. 6, 43, 2 i N.J. 1,1, da je u doba cara Justinijana završeno približavanje instituta legata, kodicila, fideikomisa, ali i poklona za slučaj smrti.

pravnih i dokumentarnih izvora bila je presudna za usvajanje takvog pristupa i u našem radu.

Pravni poslovi zaključeni povodom smrti u srpskom srednjovekovnom pravu, uz sasvim retke testamente, najčešće su pokloni i drugi tzv. mešoviti pravni poslovi⁸. Za razliku od Nomokanona, odnosno skupa odredaba koje su njegov sastavni deo, nazvanih „Zakon gradski”, u kojem se pronalaze srpskoslovenski prevodi vizantijskih pravnih odredaba o nasleđivanju putem testamenta, o poklonima nastalim pod kauzom smrti i mešovitim pravnim poslovima čini se aktuelno obaveštava Dušanov zakonik⁹. Pravni spomenici koji se mogu uzeti u obzir u analizi jesu i retki sačuvani testamenti na srpskoslovenskom jeziku,¹⁰ pokloni nastali

8 Terminologija prema Bénou, L., 2011, *Pour une nouvelle histoire du droit byzantin*, Paris, pp. 263 sqq.

9 U nekoliko odredaba čita se o darovanjima crkvama. Jedan član posebno privlači pažnju, a u njemu su izložena prava *zemljodelaca* da raspoložu svojim baštinama. Jedna mogućnost je da „crkvi podložne” – da daruju svoj posed (vid. DZ, Atonski rukopis, §174). S druge strane, u vezi sa istom sintagmom treba biti obazriv, kako je upozorio Solovjev, A., 1928, str. 116, fn 2, pa se „podložiti” javlja i u drugim značenjima, a uglavnom kao „potčiniti” a ne „darovati”. Tako, u prevodima Baranjskog, Prizrenskog, Šišatovačkog, Rakovačkog i Ravaničkog rukopisa (Pešikan M., Grickat-Radulović I., Jovičić M. (ur.), 1997, Beograd, *Zakonik Stefana Dušana knj. III*, str. 47, 113, 185, 239, 309) „crkvi podložiti” ili „podložiti pod crkvu” prevedeno je kao „potčiniti”, upor. Bubalo, Đ., 2010, *Dušanov zakonik*, Beograd, §47, str. 166. Nekolikih izmena u tumačenju članova koji sadrže tu sintagmu dao je u posthumno objavljenoj studiji Solovjev, A., 1980, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*, Beograd, str. 212, 213. Drugi je slučaj sa formulom „pod crkvu potpisati”, koja obično označava darovanje. Sintagme koje označavaju darovanje nalaze se u formulama brojnih srpskih srednjovekovnih povelja, kada se navode karakteristike prava svojine obdarenog (kada sticalac može, između ostaloga, „za dušu pod crkvu zapisati”, „za dušu odati”, „nekome od svojih ostaviti”, kao i „harisati”), vid. Solovjev, A., 1928, str. 115–116; Šarkić, S., 2002, str. 88.

10 To su sledeći ćirilčki dokumenti: 1392. testament Medoja Nikulina iz župe Žrnovničke (Solovjev, A., 1926, *Odabrani spomenici srpskog prava od XII veka do kraja XV veka*, Beograd, № 88); 1443. (5. april) testament Jelene Balšić (prepis) (Pucić, M., 1862, *Spomenici srpski od godine 1395. do 1423*, II, Beograd, № 137; Miklosich F., 1858, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vienna, № 341); 1466. (5. januar) testament ›gosta‹ Radina, napisan u Novom (Truhelka Ć., 1911, *Testamenat gosta Radina, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 23, opisao i Solovjev A., 1947, *Gost Radin i njegov testament, Pregled*, 2, Sarajevo, str. 311–318); 1466. (utorak 20. maj) testament Stefana Kosače (Pucić, M., 1862, № 138; Solovjev, A., 1926, № 133); 1486 (8. januar) testament Vlahne Radiševića Stonjanina (Solovjev, A., 1926, № 138); 1491. testament Vlahuše Kuljašića pisan u Janini na Stonu (Solovjev, A., 1926, № 141). Postoje podaci u nekoliko dubrovačkih testamenata, napisanih na latinskom i italijanskom jeziku, da su zapravo prevodi testamenata napisanih „na slovenskom jeziku” („in lingua sclava”). U njima se kao zaveštaoci pojavljuju dubrovački građani nastanjeni na teritoriji srednjovekovne Bosne. Svoj danas sačuvani latinski oblik dobili su tek kasnije, prilikom zvaničnog zavođenja u arhiv dubrovačke

pod kauzom smrti,¹¹ i mešoviti dokumenti koji sadrže (i) izraz poslednje volje.¹² Konačno, u ovu grupaciju može se uvrstiti i nekoliko dokumenata drugačijeg karaktera, kakvi su akti o izvršenju poslednje volje i dokumenti povezani sa tom radnjom.¹³

Srpsku srednjovekovnu diplomatiku odlikuju i dokumenta javnopravnog karaktera, kojim velikaši, a među njima i vladari, obdaruju manastire. Neki od tih akata sadrže posebna preciziranja, u obliku uputstava i naloga koje treba učiniti nakon smrti darivaoca, a povodom prilaganja određenog sela, mesta ili crkve. Uvidevši tu njihovu zajedničku karakteristiku, Ljubomir Stojanović je u jednom izdanju izvora nekoliko takvih dokumenata uvrstio u istu kategoriju i opisao kao zaveštanja.¹⁴

Potrebno je napomenuti da navedena dokumentarna građa ipak ima šire određenje, pa ne spada nužno u akte srpske srednjovekovne kancelarije. Blisko povezana vlastela na teritoriji Srbije, Bosne i Crne Gore nastavila je da ostavlja tragove o svom životu i poslovanju i nakon osvajanja Smedereva od strane Osmanlija 1459. godine. Ipak, uobičajeno je da se specifična

kancelarije. Vid. Kovačević Kojić D., 2007, Fojnica u srednjem vijeku, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV–XV vijek)*, Beograd, str. 137.

- 11 1348. poklon Nikole Utoličića i njegove majke (Novaković, S., 1911, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd, № 691) – sa modalitetom; podaci o zadušjima pronalaze se i u dokumentu iz 1346. godine, popisu imanja manastira Svete Bogorodice u Tetovu (Solovjev, A., 1926, № 65), vid. Šarkić, S., 2002, str. 89.
- 12 1434. (4. septembar) dokument monaha Savatija o posinjenju popa Bogdana [Solovjev, A., 1926, № 118; Stojanović, Lj. (prir.), 1890, *Spomenik SKA III*, Beograd, VIII № 6]; 1438. (19. januar) ugovor o prodaji i poslednja volja Radosave, žene Radonje Mirakovića [Solovjev, A., 1926, № 121, Stojanović Lj. (prir.), 1890, № 52; opisao Bubalo Đ., 2004, *Srpski nomici*, Beograd, str. 186 sqq].
- 13 Kao što su potvrde o prijemu iz zaostavštine gospođe Jelače, Vlatka Popovića, njenog bratučeda, vid. Rudić S., 2010, Tri potvrde kneza Vlatka Popovića o primanju dohotka od zaostavštine kneza Braila Tezalovića u Dubrovniku, Rudić S., 2010, *Građa o prošlosti Bosne*, 3, str. 153–162.
- 14 To su: dokument prema kojem Roman, Grgur i Vuk Branković prilažu neka sela Manastiru Hilandaru (1365?); dokument prema kojem Đurde Branković, sa majkom Marom i bratom Lazarom, prilaže Manastiru Sv. Pavla selo Kuzmino na Sitnici (1410. godina, 14. oktobar, Peć); dokument o prilaganju dva sela Đurđa Brankovića i gospođe Jerine Manastiru Svetog Pavla (1419. godina, 15. novembar, Vučitrn); dokument o prilaganju sela ćesara Uglješe Manastiru Hilandaru (1423. godina, 10. jul); dokument prema kojem čelnik Radič postaje ktitor Manastira Kastamonita i obavezuje se na davanje godišnjeg iznosa srebra za života i nakon smrti (1430. godina, 1. septembar); dokument prema kojem čelnik Radič obnavlja Manastir Kastamonit i sa mitropolitom ariljskim Markom uređuje manastirski tipik (1433. godina, 22. maj); konačno, dokument koji svedoči o prilaganju Crkve Svetog Nikole u Čičavici u Strelcu kaluđerice Makrine Manastiru Svetog Pavla (oko 1419. godine). Vid. Stojanović, Lj. (prir.), 1890, str. 31–36 (tj. V № 1–7). Neka od tih dokumenata objavio je i Solovjev u okviru izdanja odabranih spomenika, čiju numeraciju nećemo navoditi.

izvorna podloga iz tog doba, očuvana najčešće u Dubrovačkom arhivu,¹⁵ smatra vrednim doprinosom za izučavanje srpskog srednjeg veka.¹⁶

* * *

Spis „O upravljanju carstvom” (*De administrando imperio*) vizantijskog cara Konstantina VII Porfirogenita, koji sadrži podatke o naseljavanju Srba na teritoriju Vizantijskog carstva, obaveštava o najstarijim predstavnicima vlasti u Sklavinijama, prvim slovenskim samostalnim oblastima na Balkanskom poluostrvu. To su „starci župani”,¹⁷ koji su prema uvreženom mišljenju bili predstavnici rodovske aristokratije, odnosno, starešine teritorijalno-društvenih, rodovsko-plemenskih zajednica.¹⁸ Naseljena zemlja, na kojoj su prema Porfirogenitu starešovali starci župani, verovatno je od početka posmatrana kao predmet prava svojine plemenskih zajednica. Zapravo, vodeće mišljenje u nauci je da se već u županijsko doba, usled rasparčavanja prvobitnih plemenskih zajednica na rodove (odnosno porodice¹⁹) u formi značajnih izuzetaka od vladajućih običajnih pravila, javljaju prve uže porodične baštine.²⁰

Među prvim pomenima plemena Srba nalazi se i podatak da je taj južnoslovenski narod na području Duklje osnovao stalešku, patrimonijalnu državu. O tome ima reči u tzv. Letopisu popa Dukljanina (*Gesta Regum Sclavorum*, Barski rodoslov), od naučnika ocenjenom poprilično nepouzdanim izvorom za rekonstrukciju političke istorije. A. Solovjev je ipak uzimao u obzir taj spomenik kada je pisao o pravnim prilikama u prvoj srpskoj kraljevini.²¹ Prema tekstu letopisa saznaje se da je kralj Prelimir za života podelio državu između svoja četiri sina, te je nakon toga još dugo živio i doživio duboku starost.²² Taj podatak otkriva prirodu nasleđivanja

15 O značaju dubrovačke arhive za rekonstrukciju srpskog srednjovekovnog prava, vid. Solovjev A., 1932, Značaj Dubrovnika u istoriji jugoslovenskog prava, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 25, str. 241–248. Vid. i Mihaljčić, R., 2015, Srpski spomenici Dubrovačkog arhiva, *O starom srpskom pravu*, Beograd, str. 89–94.

16 S druge strane, latinični dokumenti primorskih gradova srednjovekovne Srbije, kao i kolonije Dubrovčana, među kojima ima testamenata, kod nas nisu uzeti u obzir.

17 Ferjančić, B. (ur.), 1959, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom II, Beograd (dalje: VINJ II).

18 LSSV, „Župan” (Tomović, G.); Blagojević M., 2001, *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd, str. 38 sqq. Upor. Šarkić, S., 2012, Vladarske titule u srednjovekovnoj Srbiji, *Zbornik radova PF u NS*, 46/2, str. 23–35, 24.

19 Jovanović, A., 1888, str. 2. Upor. Petranović, B., 1873, str. 28.

20 Još prema Majkov, A., 1868, Baština u starih Srba, *Glasnik Srpskog učenog društva*, 6, str. 1–48, 20–21; Jovanović, A., 1888, str. 2.

21 Solovjev, A., 1939, str. 102–103.

22 Živković, T. (ur.), 2009, *Gesta Regum Sclavorum*, Beograd, XXX (p. 119).

vlasti, ali i mogućnost raspodele države kao predmeta individualne svojine po volji oca ostavioca.²³

S druge strane, poredeći s drugim plemenima sličnog stepena razvoja i drugih karakteristika, naučnici su pretpostavili da je u najstarije vreme imovina kod različitih slovenskih plemena zasigurno posmatrana kao nedeljiva jedinica, što je izvesno kada je reč o nepokretnostima.²⁴ Moguće da je drugačiji slučaj bio sa uskim krugom pokretnih stvari, na kojima je postojalo individualno vlasništvo, ali su one verovatno sahranjivane sa vlasnikom, pa i nisu mogle da budu predmet zaveštavanja.²⁵ Takva porodična i imovinska realnost upućuju na to da se imovina čuvala u okviru složene porodice, zadruge, i prenosila kao celina u narednu generaciju.²⁶ Iz tog razloga bilo je suviše sastavljati testament, jer je imovina ostajala nepodeljena i u sledećoj generaciji. Uz to, može se napomenuti da starešina zadruge nije mogao samostalno da raspolaže zajedničkom imovinom, osim uz saglasnost punoletnih članova zadruge.²⁷

Iskustva stečena istraživanjem slovenskih običaja uputila su naučnike na zaključak o tome da su se u praksi verovatno pojavljivale i drugačije situacije. Ukoliko se zadruga toliko smanjila da je ostao jedan jedini član, pa čak i ako je u pitanju žena, to lice je moglo da testamentarno raspolaže dobrima.²⁸ Uz to, može se napomenuti i otuđivanje imetka kojeg je zadruagar sâm privredio (koji se prema terminologiji rimskog prava označava rečju *peculium*), koji je posle njegove smrti uobičajeno ostajao zajednici, a ne njegovim najbližim srođnicima.²⁹ U nekom trenutku, jačanjem odnosa među krvnim srođnicima u porodicama koje su činile zadrugu, kao i individualnog vlasništva, javila se želja za raspolaganjem tako stečenim imetkom, najpre između muža i žene, a zatim i drugih srođnika, kada se omogućava zaveštavanje pekulijuma pojedinom srođniku.³⁰

Kasniji izvori nemanjičke epohe prikazuju da su paralelno sa postojanjem zadruga postojali i oblici privatne, individualne svojine. I u tom

23 Vid. Radojčić, N., 1935, Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku – prema Barskom rodoslovu, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 15, str. 12. Takva je situacija bila i kod drugih slovenskih plemena. Prema mišljenju Solovjeva, taj podatak pokazuje da zadružna zajednica nije bila čuvana, nego da je svaki knez, odnosno član dinastije, težio individualnoj svojini. Solovjev, A., 1939, str. 116.

24 Kadlec, K., 1923, str. 84.

25 Kadlec, K., 1923, str. 84. Upor. Jovanović, A., 1888, str. 2.

26 O tim pitanjima vid. uvodna poglavlja studije Jovanović A., 1896, *Istorijski razvitak srpske zadruge: prinosi za istoriju starog srpskog prava*, Beograd.

27 Vid. Bogišić, V., 1884, De la forme dite Inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates, *Revue de Droit international et de législation compare*, Paris, p. 17.

28 Vid. Bogišić, V., 1867, str. 162.

29 Petranović, B., 1873, str. 29. Milovanović, M., 1883, drugačije, upor. str. 194–195.

30 Vid. Bogišić, V., 1867, str. 162; upor. Milovanović, M., 1883, str. 192.

pogledu, mora se napomenuti da je srednjovekovna Srbija bila staleška država, u kojoj se pravni položaj, povezan sa imovinskim pravima na posedima, nasleđivao, kao što su i titule bile nasledne.³¹ Iz tog razloga, pre upuštanja u analizu zakonskih propisa o zaveštanjima, mora se imati na umu da po svemu sudeći ne samo da nije bilo uobičajeno nego nije bilo ni moguće izlaziti iz staleških okvira prilikom sastavljanja testamenta i imenovanja naslednika, ukoliko je tako nešto uopšte bilo moguće uraditi u odnosu na lica koja nisu srodnici ostavioca.³²

Prema zapažanju T. Taranovskog zasnovanom na jednoj povelji kralja Stefana Vladislava Nemanjića, izdvajanje iz zadruga je u određenim slučajevima bilo obavezujuće, kao što je posvedočeno u prvoj polovini XIII veka.³³ Kako se uočava u mlađim izvorima, zadrugara je bilo i među višim i među nižim slojem stanovništva,³⁴ međutim, već tada se pronalaze i brojni primeri samostalnog individualnog raspolaganja imanjima. U nekolicini takvih slučajeva naglašeno je da prodavci i darodavci nemaju dece („nemaju poroda”), a u drugim slučajevima da deca neće moći da ospore preduzeti pravni čin roditelja.³⁵ Takvi primeri idu u prilog pojavi već raširenog i ustaljenog individualnog raspolaganja, a posebno naredba rodu i potomcima o neusprotivljenju pravnom činu koji je poduzeo njihov srodnik. Prema mišljenju Božidara Petranovića, ostavilac u srednjovekovnoj Srbiji, i ako je sastavljao testament, to je činio ne radi imenovanja univerzalnog naslednika – koji se već po običaju podrazumevao, već radi podele imovine među srodnicima, što predstavlja postepeni prelaz iz zadruga u inokosnu porodicu.

Pojedina slovenska plemena ostavila su vrlo rano podatke o zaveštavanju. Ugovor ruskih kneževa sa Vizantijom, koji potiče iz 911. godine, svedoči o postojanju zaveštajnog nasleđivanja kod tog naroda.³⁶ Istovetno, za X vek su vezana nekolicina zaveštavanja članova zadarskog plemstva,³⁷

31 Taranovski, T, 2002, str. 11–12; Bojanin, S., Kršmanović, B., *Byzantine Administration in the Time of the Nemanjić Dynasty*, in: Bikić, V. (ed.), 2016, *Byzantine Heritage and Serbian Art I*, Belgrade, pp. 45–51, 46.

32 Vid. Petranović, B., 1873, str. 38.

33 Taranovski je pretpostavljao da je u pitanju običaj, a ne novotarija koja se odslikava u ovom propisu, vid. Taranovski, T., 2002, str. 450.

34 Taranovski, T., 2002, str. 450.

35 Taranovski, T., 2002, str. 450.

36 Vid. Nikolić, D., 2000, str. 78. I kod Rusa postoji sačuvani testament iz XII veka (Yanin, V. L., *Novgorodskie akt'i XII-XV vv.*, Moskva 1991, № 122) upor. Taranovski, T., 2002, str. 450; Solovjev, A., 1928, str. 133.

37 To je testament priora Andrije (918. godina) – *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, Kostrenčić, M. (ur.), 1967, Zagreb, № 21 (dalje: CD) i monahinje Agate (969?) – CD, № 33; kao i još par koji potiču iz prve polovine XI veka ili sa polovine tog stoleća.

hrvatskog–slovenskog porekla.³⁸ U tom smislu starija srednjovekovna zaveštanja poznata su i u Velikoj Moravskoj,³⁹ Poljskoj⁴⁰ i Češkoj.⁴¹ Jedino srednjovekovna bugarska pravna tradicija ne poznaje tako drevna zaveštanja, što se u literaturi često pravda zadrugarskim načinom života,⁴² kao i u srednjovekovnoj Srbiji.

„Zavet” je najstariji posvedočeni termin u srpskom pravu koji označava zaveštanje, a koji se pronalazi u starosrpskom prevodu vizantijskih propisa koji se tiču instituta testamenta.⁴³ Taj izraz može da uputi na usmeno izraženu poslednju volju, poznatu i u drugim drevnim slovenskim pravima, koja je bliska testamentu.⁴⁴ Može se zaključiti da je takvo zaveštanje, dakle, u skladu sa Petranovićevom teorijom o podeli imovine, jer više predstavlja „(raspo)red” ili „poredak”⁴⁵ kojim zaveštalac konstatuje kome će posle njegove smrti pripasti pojedinačna stvar, koji ne odstupa od

- 38 O slovenskom poreklu indirektno govore i imena lica koja se spominju u tim testamentima. Iako je bilo pokušaja da se zadarske plemićke porodice opišu kao starorimsko plemstvo, u ovom slučaju članova roda Madijevaca, reč je verovatno o slovenskom poreklu, vid. Strohal, I., 1913, *Pravna povijest dalmatinskih gradova* I, Zagreb, str. 325 sqq; upor. Klaić, N., Petricioli, I., 1976, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar, str. 89. Vid. i rad Klaić, N., 1968, Tribuni i consules zadarskih isprava X i XI stoljeća, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 11, str. 97–92, naročito fn 10 o formi dalmatinskih testamenata. O slovenskom poreklu indirektno govore i imena lica koja se spominju u tim testamentima.
- 39 K. Porfirogenit govori o podeli zemlje koju je Svetopluk I Moravski (druga polovina IX veka) učinio u korist svojih sinova (Moravcsik, G. (ed.), 1967, *Constantine Porphyrogenitus – De Administrando Imperio*, Washington, str. 41); taj podatak je koristio i Bobčev, S., 1910, str. 534 i smešta oko 870. godine. Zabeležena su među moravskim spomenicima i darovanja *in remedio animae*, vid. primera radi *Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae* I, Boczek, A. (ed.), 1836, Olomucii, № 225.
- 40 U XII veku zaveštanje je ostavio i vojvoda Boleslav III Poljski, vid. Solovjev, A., 1939, str. 129. Za druga poljska zaveštanja iz XII veka vid. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* I, Zakrzewski, I. (ed.), Poznań 1877.
- 41 Godinu 1055. nosi zaveštanje Bržetislava Češkog (*Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae* I, № 147), koji je za života podelio carstvo sinovima, vid. Solovjev, A., 1939, str. 129. Sačuvani su podaci i o češkim testamentima iz XII veka, vid. *Codex Diplomaticus et Epistolaris regni Bohemiae* I, Friedrich, G. (ed.), 1904–1907, № 358, № 364.
- 42 Vid. Bobčev, S., 1910, str. 527 sqq.
- 43 Nomokanon Svetog Save, Zakon gradski §21 (izdanje: *Zakonopravilo ili Nomokanon Svetog Save. Ilovički prepis*, Petrović, M. (prir.), 1991, Gornji Milanovac). O drugim terminima kojima je u srpskim srednjovekovnim poveljama označavano raspolaganje putem testamenta vid. Solovjev, A., 1928, str. 138; Bubalo, Đ., 2009, *Pisana reč u srpskom srednjem veku*, Beograd, str. 37–38, Šarkić, S., 2002, str. 86–87.
- 44 Šira Pravda (XII vek), izdanje *Roskijjskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov* I, Yanin, V. L. (ed.), 1984, Moskva, str. 64–73 (§92). Upor. prevod kod Nikolić, D., 2000, str. 221.
- 45 Dakle, semantički ponovo u vezi sa *diatithēmi* – uređujem, određujem (prevedeno prema Gorski, O., Majnarić, N., 2005, *Grčko-hrvatski rječnik*, Zagreb).

ustaljenih običajnih pravila, pa se odnosi samo na ostaviočeve srodnike među kojima se pravi svojevrsno preferiranje.⁴⁶

Od kraja XII veka u srednjovekovnoj Srbiji neosporno dolazi do širenja uticaja vizantijskog pisanog prava, koje nadomeštava i preinačava dotadašnje običajno pravo.⁴⁷ Oni pravni propisi ostali iza starih Srba a koji su preuzeti od Vizantinaca, nekada svedoče o neaktuelnosti i dihotomiji. Pravo je kod Srba često praktikovano posredstvom crkve, koja je imala posebne ingerencije u određenim podgranama građanskog prava. U odnosu aktuelnog slovenskog običajnog i većinom neaktuelnog vizantijskog pisanog prava, oblikovalo se starosrpsko pravo nasleđivanja po testamentu.

LITERATURA

1. Avramović, A., Stanimirović, S., 2007, *Uporedna pravna tradicija*, Beograd.
2. Bénou, L., 2011, *Pour une nouvelle histoire du droit byzantin*, Paris.
3. Blagojević, M., 2001, *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd.
4. Bobčev, S., 1910, *Istorija na starob'lgarskoto pravo*, Sofija.
5. Bogišić, V., 1884, De la forme dite Inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates, *Revue de Droit international et de législation compare*, Paris.
6. Bogišić, V., 1867, *Pravni običaj u Slovena*, Zagreb.
7. Bojanin, S., Kršmanović, B., Byzantine Administration in the Time of the Nemanjić Dynasty, in: Bikić, V. (ed.), 2016, *Byzantine Heritage and Serbian Art I*, Belgrade.
8. Bubalo, Đ., 2009, *Pisana reč u srpskom srednjem veku*, Beograd.
9. Bubalo, Đ., 2004, *Srpski nomici*, Beograd.
10. Ćirković, S., Mihaljčić, R. (ur.), 1999, *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd.
11. Gerasimović, J., 1925, *Staro srpsko pravo*, Beograd.
12. Gorski, O., Majnarić, N., 2005, *Grčko-hrvatski rječnik*, Zagreb.
13. Janković, D., 1956, *Istorija države i prava feudalne Srbije (XII–XV vek)*, Beograd.
14. Jiriček, K., Radonić, J., 1978, *Istorija Srba II. Kulturna istorija*, Beograd.

46 Vid. Kadlec, K., 1923, str. 84. Za razliku od germanskog instituta koji nadomeštava testament, *affatomia*, poznate već u Salijskom zakoniku, koju je zaveštalac ugovarao i za života na osnovu nje prenosio svojinu isključivo licima s kojima nije bio u srodstvu. Afatomija poprima karakter usvojenja radi nasleđivanja u Ripuarskom zakoniku, kao i langobardski *thinx*, o tome vid. Avramović, A., Stanimirović, S., 2007, *Uporedna pravna tradicija*, Beograd, str. 208, Stanković, M., 2015, Pravna priroda afatomije, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 63/1, str. 169–185.

47 Jiriček, K., Radonić, J., 1978, str. 122. To pogotovo u institutu testamenta, koji je sam po sebi smatran odstupanjem od običajnih pravila, vid. Petranović, B., 1873, str. 38.

15. Jovanović, A., 1896, *Istorijski razvitak srpske zadruga: prinosi za istoriju starog srpskog prava*, Beograd.
16. Jovanović, A., 1888, Nasledno pravo u starih Srba: prilog čl. 100 i 101 Dušanova zakonika, *Otadžbina*, 74, (preštampano).
17. Kadlec, K., 1923, *Prvobitno slovensko pravo pre X veka* (preveo i dopunio Taranovski, T.), Zemun.
18. Klaić, N., Petricioli, I., 1976, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar.
19. Klaić, N., 1968, Tribuni i consules zadarskih isprava X i XI stoljeća, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 11.
20. Kovačević Kojić, D., 2007, Fojnica u srednjem vijeku, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV–XV vijek)*, Beograd.
21. Kršljanin, N., 2010, Izuzimanje (isključivanje) iz nasleđa i pitanje namene Dušanove kodifikacije, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 58/2.
22. Ladić, Z., 2012, *Last will: Passport to heaven. Urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies pro remedio animae and ad pias causas*, Zagreb.
23. Ladić, Z., 2000, Oporučni legati pro anima i ad pias causas u europskoj historiografiji. Usporedba s oporukama dalmatinskih komuna, *Zbornik odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 17.
24. Majkov, A., 1868, Baština u starih Srba, *Glasnik srpskog učenog društva*, 6.
25. Marković, B., 2005, Nasledno pravo u Dušanovom zakoniku i u Zakonu cara Justinijana, u: *Zakonik cara Stefana Dušana: Zbornik radova*, Beograd.
26. Matović, T., 2017, *Zaveštanja u arhivama svetogorskih manastira (XIII–XV vek)*, doktorska disertacija, Beograd.
27. Mihaljčić, R., 2015, Srpski spomenici dubrovačkog arhiva, *O starom srpskom pravu*, Beograd.
28. Milovanović, M., 1883, Nasledno pravo u starom srpskom pravu, *Godišnjica Nikole Čupića*, 5.
29. Mirković, Z., Đurđević, D., 2011, Pravila o poklonu u srpskom srednjovekovnom pravu, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 59/2.
30. Nikolić, D., 2000, *Drevnorusko slovensko pravo*, Beograd.
31. Pantić, D., 2015, *Poklon za slučaj smrti*, Beograd.
32. Pavković, N., Običajno-pravne radnje u vezi sa smrću, u: Pavković, N. (ur.), 2014, *Studije i ogledi iz pravne antropologije*, Beograd. (= Pavković, N., 1991, Običajno-pravne radnje u vezi sa smrću, *Glasnik Etnografskog instituta*, 40).
33. Pavković, N., Actes à cause de mort chez les slaves du Sud, in: Waelkens, L. (ed.), 1993: *Acts à cause de mort – Acts of last will III: Europe médiévale et moderne – Medieval and modern Europe*, Bruxelles.
34. Petranović, B., 1873, O pravu nasljedstva kod Srba, *Rad JAZU*, 23.
35. Radojčić, N., 1935, Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku – prema Barskom rodoslovu, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 15.
36. Rudić, S., 2010, Tri potvrde kneza Vlatka Popovića o primanju dohotka od zaoštavštine kneza Braila Tezalovića u Dubrovniku, *Građa o prošlosti Bosne*, 3.

37. Solovjev, A., 1947, Gost Radin i njegov testament, *Pregled*, 2.
38. Solovjev, A., 1927, Ugovor o kupovini i prodaji u srednjovekovnoj Srbiji, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 15.
39. Solovjev, A., 1939, *Predavanja iz istorije slovenskih prava*, Beograd.
40. Solovjev, A., 1980, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*, Beograd.
41. Solovjev, A., 1928, *Zakonodavstvo Stefana Dušana*, Skoplje.
42. Solovjev, A., 1932, Značaj Dubrovnika u istoriji jugoslovenskog prava, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 25.
43. Stanković, M., 2015, Pravna priroda afatomije, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 63/1.
44. Stojanović, N., 2014, O nasleđivanju u Zakonopravilu Svetoga Save, *Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 48–1.
45. Strohal, I., 1913, *Pravna povijest dalmatinskih gradova I*, Zagreb.
46. Šarkić, S., Pojam testamenta u rimskom, vizantijskom i srednjovekovnom srpskom pravu, u: Maksimović, Lj., Radošević, N., Radulović, E., (ur.), 2002, *Treća nacionalna konferencija vizantologa*, Beograd–Kruševac.
47. Šarkić, S., 2006, Poklon u srednjovekovnom srpskom pravu, *Istraživanja*, 17.
48. Šarkić, S., 1995, *Srednjovekovno srpsko pravo*, Novi Sad.
49. Šarkić, S., The concept of will in Roman, Byzantine and Serbian mediaeval law, in: Burgmann, L. (ed.), 2005, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, 26 – FM 11, Frankfurt am Main.
50. Šarkić, S., 2012, Vladarske titule u srednjovekovnoj Srbiji, *Zbornik radova PF u NS*, 46/2.
51. Taranovski, T., 2002, *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi*, Beograd.
52. Urošević, L., 1939, *Pravosuđe i pisano pravo u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd.

PRAVNI IZVORI

1. Bubalo, Đ., 2010, *Dušanov zakonik*, Beograd.
2. Boczek, A. (ed.), *Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae I*, Olomucii 1836.
3. Ferjančić, B. (ur.), 1959, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom II, Beograd.
4. Friedrich, G. (ed.), 1904–1907, *Codex Diplomaticus et Epistolaris regni Bohemiae I*.
5. Kostrenčić, M. (ur.), 1967, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, Zagreb.
6. Marković, B. (ur.), 2007, *Justinijanov zakon. Srednjovekovna vizantijsko-srpska pravna kompilacija*, Beograd.
7. Miklosich, F., 1858, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Viennae.
8. Moravcsik, G. (ed.), 1967, *Constantine Porphyrogenitus – De Administrando Imperio*, Washington.
9. Novaković, S., 1911, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd.

10. Novaković, S. (ur.), 1907, *Matije Vlastara Sintagmat*, Beograd.
11. Petrović, M. (prir.), 1991, *Zakonopravilo ili Nomokanon Svetog Save. Ilovički prepis*, Gornji Milanovac.
12. Pešikan, M., Grickat-Radulović, I., Jovičić, M. (ur.), 1997, *Zakonik Stefana Dušana knj. III*, Beograd.
13. Pucić, M., 1862, *Spomenici srpski od godine 1395. do 1423 II*, Beograd.
14. Solovjev, A., 1926, *Odabrani spomenici srpskog prava od XII veka do kraja XV veka*, Beograd.
15. Stojanović, Lj. (prir.), 1890, *Spomenik SKA III*, Beograd.
16. Truhelka, Č., 1911, Testamenat gosta Radina, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 23.
17. Yanin, V. L. (ed.), 1984, *Roskiijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov I*, Moskva.
18. Zakrzewski, I. (ed.), 1877, *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski I*, Poznań.
19. Živković, T. (ur.), 2009, *Gesta Regum Sclavorum*, Beograd.

CONCERNING THE ACTS OF BEQUEATHING IN SERBIAN MEDIEVAL LAW

Tamara Matović

SUMMARY

In this article we aimed to present the idea of bequeathing in the old Serbian law. Serbs, just as the other Slavic tribes, had a particular way of life, and customs that included the phenomenon of *zadruga*, extended family which was formed by several families who shared property. In that reality, it was not possible to divide estate, nor to dispose it individually. Therefore, writing a will or establishing some likewise division by the words of last will orally, probably was something that was not done, or at least was limited only to chattel.

However, researching on the oldest mentions of Serbs, one can notice that its medieval rulers, and sometimes noblemen, had the right to determine their successors and to bequeath to them a certain part of their estate. That was usually done by a father – a king, to his sons. That is the model that is present in the history of early medieval era in various Slavic tribes.

On the other side, will as a private legal deed is for the first time mentioned in the legal code of XIII century, *Zakonopravilo* of Saint Sabba, following the Byzantine legal provisions. Wills must have been used if not earlier than the XIII century, then certainly in this time, around the second decade of the XIII century. Nevertheless, nature of the Serbian

Medieval wills (or the other acts of bequeathing, such as gifts *ad pias causas*) might be a subject of deeper analysis where they could be compared to the other medieval Slavic wills, originated from the scope of medieval Croatia, Russia, Great Moravia, Bohemia, and Poland. We tried to list the oldest known Serbian wills and make some remarks in relation to their common characteristics.

Key words: Medieval Serbia, will, bequest, legacy, Byzantine law, Roman law, Slavic laws.

Dostavljeno Redakciji: 1. juna 2017. god.

Prihvaćeno za objavljivanje: 30. juna 2017. god.